

Pelkkä nuorisoasteen koulutus ei enää riitä nykyajan työurilla. Elinikäisen oppimisen mahdollisuudet ovat kuitenkin vajavaiset niin koulutusjärjestelmässä kuin työelämässäkin.

Kohti osaamis-yhteiskuntaa?¹

Asko Suikkanen
professori, Lapin yliopisto

Ritva Linnakangas
tutkija, Lapin yliopisto

Työelämän ja koulutuksen suhde on useimmiten tulkittu koulutuksen sopeutumisenä työmarkkinoiden vaatimuksiin. Artikkelin lähtökohtana on väite, että kysymys on työelämän ja koulutuksen vuorovaikutuksesta ja laajasti ilmaisten työelämän ja eri toimijoiden välisen yhteiskuntasuhteen muutoksesta. Pohdimme artikkelissa työelämän ja koulutuksen vuorovaikutusta muutamasta näkökulmasta. Aihe on tärkeä, koska kysymys siitä, miten koulutus

voisi mahdollisimman hyvin toimia yksilöiden työelämään siirtymistä ja sinne palaamista tukevana elementtinä, on muodostunut yhä keskeisemmäksi. Se on tullut uudella tavalla ajankohtaiseksi, koska työelämässä ei pärjää entisten ”varmuuksien” varassa. Yhteiskuntata-solla rakenteet ovat uusia ja liikkeessä, mutta osallisuus osaamisyhteiskunnassa on monen kohdalla vielä visio.

Olemme tutkimuksissamme kiinnittäneet huomiota työmarkkinoiden ja koulutuspolitiikan sekä työelämän muutoksen ja yksilöiden selviytymisen suhteeseen pohtimalla siinä koulutuksen merkitystä. Tarkastelun kohteena ovat olleet koulutuspoliittisen järjestelmän (koulutuspolitiikan) ja työelämän vuorovaikutus sekä koulutuksen ja yksilöiden työmarkkinoilla selviytymisen yhteys². Perusteet näiden kysymysten tarkastelulle tulevat sekä voimistuneesta eriytyemisestä palkkatyöhön osallistumisessa ja sen aikaansaamista muutoksista työvoiman koulutusvaatimuksissa että myös koulutusjärjestelmän rakenteen ja toiminnan kehitysvaiheesta. Työelämän tutkijat puhuvat entistä vakuuttuneemmin uusista merkittävistä kehitystendensseistä koskien työsuhteiden luonnetta, tietotyön laajenemista, työelämän kiristyvää kilpailua jne.³ Samoin koulutuksen tutkijat ovat tuoneet esiin erilaisia näkemyksiä koulutusjärjestelmän muutosten keskeisistä trendeistä.⁴

Kontekstina yleistynyt vajaa työllisyys

Aina 1990-luvulle saakka yksilöt kiinnittyivät työmarkkinoille yleensä pysyvästi sinne kerran siirryttyään. Yhteiskuntapolitiikan, mukaan lukien koulutuspolitiikan, toimintamallit takasivat omalta osaltaan pysyvyyttä, varmuutta ja turvallisuutta. Ammatillinen koulutus oli pääasiassa kertaluonteista ja määrittänyt yksilön työuran aikaiset mahdollisuudet. Työmarkkinoiden uusiutumiseen riitti nuorten parempi koulutus vanhempiin ikäluokkiin verrattuna. Myös koulutuspolitiikka on tuke-

Kuva: Mika Iivari/Lapin yliopisto

Ritva Linnakangas ja Asko Suikkanen problematisoivat artikkelissaan koulutuksen ja työelämän välistä suhdetta.

nut tämänsuuntaista kehitystä keskitymällä erityisesti nuorten koulutuksen kehittämiseen. Nuorten ikäluokkien koulutustaso on kohonnut nopeasti ja kestää hyvin kansainvälisen vertailun tänäkin päivänä.

Nykyiset työmarkkinat eivät toiminnaltaan kuitenkaan enää perustu entisenkaltaiseen normaalisuuden ja pysyvyyden logiikkaan. On puhuttu palkkatyön yhteiskunnallisten ehtojen muutoksesta (Koistinen 1993) sekä ainakin ”hauraasta” (Beck 1999) ja ”uudesta” (Schmid 1998) täystyöllisyydestä,⁵ joilla viitataan perinteisen täystyöllisyyden väistymiseen. Yhä useamman kohdalla eri tavoin katkonaiset työurat leimaavat työhön osallistumista ja elämänsä jatkuvuuksien tilalle on tullut katkoksia ja vaihtuvien tilanteiden uhkia. Koulutus sinällään ei ole riittävä työmarkkinoilla selviytymisen kannalta, vaan se on pikemminkin keino pitää yllä työmarkkinakelpoisuutta, ja sen avulla kukin voi lunastaa itselleen luvan olla työmarkkinoiden käytävissä. Uudenlaiset ”varmuudet” merkitsevät yksilöille uudenlaisia menestymisen ehtoja, koska ne osaamisen

alueet ja tieto, joilla hyvän työllisyyden aikana menestyttiin työmarkkinoilla, eivät välttämättä riitä tänä päivänä.

Työllistyvyys on aina riippunut riittävästä ja ajantasaisista tiedoista ja taidoista. Sosiaaliset prosessit työmarkkinoilla näyttäytyvät kuitenkin aiempaa selvemmin yksilöiden suhteena tietoon, sen hallintaan ja ammattitaidon kehittämiseen sekä valmiuteen kouluttautua uudelleen ja tarvittaessa vaihtaa ammattia. Uudessa työmarkkinakansalaisuudessa korostuu työhön osallistumisen ohella työlliseen työvoimaan palaaminen, mikä edellyttää työmarkkinoiden uusiutumisen perusteiden etsimistä yksilöiden elinikäisen toimintakyvyn turvaamisesta. Esimerkiksi kysymys joustavuudesta voidaan ymmärtää yhtäältä työmarkkinoiden ja koulutusjärjestelmän rakenteellisena, joustavana suhteena, ja toisaalta yksilön elämän joustavina siirtyminä eri työmarkkina-asemien ja koulutuksen välillä. Edellisessä kysymys on muuntuvasta suhteesta, jolloin koulutusjärjestelmä ei voi olla pelkästään alistainen työmarkkinoiden muutoksille ja niihin sopeutuva, vaan molempien on heijas-

tettava toistensa muutossuuntia ja reagoitava niihin. Toisekseen työelämän ja koulutuksen suhteen muutos yksilön elämässä ei voi kohdistua pelkästään yksilön muutos- ja joustavuusvaatimusten kasvuun, vaan vaatii työvoimapolitiikan, työmarkkina- ja koulutusjärjestelmän tarjoamia vaihtoehtoja ja uusia mahdollisuuksia.

Työmarkkinat ja koulutus sosiaalisina järjestelminä

1980-luvun lopun suomalaisessa keskustelussa Pertti Koistinen⁶ nosti esille näkemyksensä työmarkkinoista luonnehtien niitä sosiaalisiksi järjestelmiksi. Nähdäksemme työmarkkinoiden ohella koulutus on ymmärrettävä sosiaalisena järjestelmänä ja myös sille on annettava kaikki sosiaalisen järjestelmän ominaispiirteet. Kummallakin on oma rakenteensa, toimintatapansa ja monia toiminnallisia ja paikallisia alajärjestelmiä. Ne eivät muodosta yhtä samansisältöistä kokonaisuutta tai keskinäisyhteyttä. Emme voi puhua yksinkertaisesta työmarkkinoiden ja koulutuksen (koulutuspolitiikan tai koulutusjärjestelmän) suhteesta tai yhteydestä. Kokonaisjärjestelminäkin näiden kahden toiminnan luonne on laadullisesti erilainen ja merkitys eriperusteista. Samoin niiden uudistaminen on eriaikaista ja tavoitteiltaan jopa ristiriitaista. Myös niiden vaikutussuhde on entistä monimutkaisempi ja vaikeasti hahmotettava. Niiden keskinäisyhteyden diskurssi on korostanut yhtäältä kummankin autonomisuutta ja toisaalta koulutuksen ratkaisujen alisteisuutta työmarkkinoiden muutostarpeille.

Emme ota kantaa tähän vaikeaan yhteiskuntateoreettiseen ongelmaan, vaan näemme työmarkkinoiden ja koulutuksen yhteyden kahdensuuntaisena, ehdollisena ja monimutkaisena vuorovaikutuksena, joka näyttäytyy

erilaisena tarkastelunäkökulmasta ja -tasosta riippuen. Nostamme esiin niin työmarkkinoiden kuin koulutuksenkin monimutkaisen järjestelmäluonteisuuden vuoksi eritasoisia kysymyksiä ja haasteita. Korostamme sitä, että työmarkkinoiden ja koulutuksen yhteys näyttäytyy huomattavan erilaisena rakenne- ja järjestelmätasolla verrattuna yksilötason ongelmiin ja kysymyksiin.

Nähdäksemme suomalaisen yhteiskunnan selviytyminen 1990-luvun alun lamasta ja tuotantorakenteen muutoksesta on perustunut erityisesti yksittäisten toimijoiden, niin yritysten, julkisten organisaatioiden kuin myös kotitalouksien ja yksilöiden joustavuuden kasvuun ja aktiiviseen sopeutumiseen. Jatkossa Suomi tarvitsee ratkaisuja koulutuspolitiikan suuntaamisessa, rakenteellisessa uudistamisessa sekä koulutus- ja työmarkkinajärjestelmien välisissä suhteissa. Yksikkö- ja yksilöratkaisuista on edettävä rakenne-, järjestelmä- ja tilaneratkaisuihin. On esitettävä monitasoisia kysymyksiä eri näkökulmista ja etsittävä ratkaisuja työmarkkinoiden ja koulutuksen yhteydestä ja koulutuksen reformoimisesta. On tunnettava koulutuksen laaja merkitys ja sisällytettävä koulutuksen ja oppimisen moninaisuus ja -muotoisuus organisaatioiden toimintaan, kehitykseen ja yksilöiden elämäntilanteeseen.

Perusta esitettävälle kysymyksille ja ratkaisuille on muuntuneissa olo-

suhteissa. Uudistamisen periaatteet löytyvät työmarkkinoiden ja koulutuksen entistä tietoisemmasta suhteesta sekä koulutuksen ja oppimisen laaja-alaisesta hyödynnettävyydestä ja omaksumisesta eri toimijoiden käytännössä. Ratkaisut muuntuneisiin olosuhteisiin eivät löydy pelkästään koulutuksen ja koulutusjärjestelmän tiiviimmällä sopeutumisella työmarkkinoiden muutoksiin. Tämä on sekä mahdotonta että ongelmallista. Työmarkkinat näyttäytyvät enemmän monitasoisina markkinoina

ja koulutus pikemmin tietoisiin, mutta vaihtuviin päämääriin pyrkivänä yhteisöllisenä politiikkana. Työmarkkinoita koskevat erityisesti tuotantoteknologian muutokset ja markkinaolosuhteiden vaihtuminen. Koulutuspolitiikkaa koskevat kansallisen politiikan merkityksen ja mahdollisuuksien ehdollistuminen eli siirtyminen kansallisesta yhtenäisyydestä kansainväliseen ja paikalliseen moniarvoisuuteen, päämäärarationaalisuuden lisääntyminen sekä koulutuksen välineellistyminen ja yksilöllistyminen. Näidenkin käsitteellistämisiongelmiensa takia esitämme kysymykset lähinnä periaatteellisina.

Tarve vaihtoehtoisille mahdollisuuksille

Työelämän ja koulutuksen vuorovaikutus merkitsee yhtäältä koulutuksen reagoitua työmarkkinoiden vaatimuksiin mutta toisaalta yhtä lailla työelämän rakenteiden muuttamista elinikäistä oppimista tukevaksi. Yksilön kannalta kysymys on pohjimmiltaan samasta asiasta eli siitä, missä määrin yksilö voi itse rakentaa yhteiskunnallisen osallistumisensa todellisuutta ja päättää vaihtoehtoisista mahdollisuuksista. Yhä useampi joutuu työuransa aikana kokemaan erilaisia työmarkkina-aseman vaihtoksia ja työsuhteen menettämisen uhkia, mutta entistä harvemmalle, etenkin aikuisiässä, sopivat samanlaiset tavat kouluttautua ja kartuttaa omaa osaamistaan.

Tarve aikuisena opiskelun monipuolistamiselle lisääntyy, ja tärkeitä askeleita on otettu esimerkiksi koulutusvakuutuksen kehittämisessä, ikääntymisohjelmissa ja ammattikorkeakoulujärjestelmän luomisessa. Näillä toimilla on onnistuttu muuttamaan asenteita aikuisena kouluttautumiseen sekä suuntaamaan koulutusjärjestelmän toimintaa työelämän suuntaan. Pääasiassa yksilöt ratkaisevat kuitenkin työuriansa katkoksiin liittyviä kysymyksiä edelleen omaehtoisesti ilman laajaa yhteisöllistä tukea osaltaan siitä syystä, että työelämän rakenteet ovat jähmeät.

Kokopäiväisen palkkatyön normi elää vahvasti yhteiskuntapolitiikan taustalla mitä tulee työttömän henkilön mahdollisuuksiin opiskella päiväsaikaan tai siihen, että työssäkäynnin ja opiskelun samanaikainen toteuttaminen olisi yksilölle joustava vaihtoehto. Opiskelu edellyttää useimmiten kokopäiväisen opiskelijan rooliin asettumista, ja vastaavasti työhön osallistuminen edellyttää jo pelkästään taloudellisesti kokopäiväistä palkkatyötä. Jotta elinikäisestä oppimisesta voidaan tehdä uskottava vaihtoehto, olisi kokopäiväisen palkkatyön normista pystyttävä tinkimään, eikä tämä liity vähiten huoleen työikäisen väestön toimeentuloturvasta elinikäisinä oppijoina. On tärkeää siirtää koulutuksen painopistettä nuorisoasteen koulutuksesta aikuiskoulutuksen suuntaan ja samalla rakentaa koulutuksen väylät ja tutkinnot mahdollisimman avoimiksi. Edes toisen koulutuksellisen mahdollisuuden tarjoaminen ei tulevaisuudessa välttämättä riitä.

Jotta välttämättömän elinikäinen oppiminen olisi mahdollista, olisi koulutuksen painopistettä siirrettävä aikuisiin, tutkinnot tehtävä avoimiksi ja tingittävä kokopäiväisen palkkatyön normista.

Huoli eriarvoistumisesta

Erityisen kysymyksen muodostaa yksilöllistymis- ja riskiyhteiskuntakehitykseen liittyvä syrjäytymistilanteiden kasvu tai toisin ilmaisten työmarkkinoille integroitumisen ongelmat. Kun työvoiman sisäinen kilpailu työpaikoista lisääntyy, koulutuksen tärkeys yksilöiden selviytymisessä työmarkkinoilla korostuu. Yhteiskunnallinen epävarmuus on lisännyt yksilön vastuuta yhteiskunnassa, kun yksilöllisen vapautumisen ja kehityksen käänköpuolena yksilön vastuu omasta pärjäämisestä on kasvanut. Yhteiskunta rakentuu entistä enemmän kaksisuuntaisesti ja erityisesti kansalaisyhteiskunnasta ja sen yksilöistä käsin. Työmarkkinoilla kysymys on äärimmilleen

vietyä siitä, että työ vaatii työntekijän koko elämän, kokemuksen ja koulutuksen. Pelkän osaamisen sijaan kysymys on työntekijän persoonallisuudesta, teknisen, sosiaalisen ja sivistyksellisen roolin yhdistymisestä. Juha Silta-⁷ mukaillen voidaan jopa todeta, ettei työntekijä enää myykään pelkästään työvoimaansa vaan osaamisensa, persoonallisuutensa ja jopa sielunsa.

Kuvatunlaisessa tilanteessa työvoiman eriarvoistumisen vaara on suuri. Koulutuksen ja työmarkkinoiden vuorovaikutuksen näkökulmasta haasteeksi muodostuu erityisesti niiden henkilöiden ammattitaidon ja osaamisen ylläpitäminen, joilla on vaara syrjäytyä ikä-, työkyky- tai osaamisongelman vuoksi. Mitä enemmän yksilöiden työuran aikaiset katkokset lisääntyvät, työn vaatimukset kasvavat ja koulutuksen merkitys korostuu, sitä suuremmat ovat mahdollisuudet yksilöiden syrjäytymiselle työmarkkinoilla. Ongelman yksi tärkeimmistä ratkaisuista liittyy opiskelukynnyksen madaltamiseen ja koulutuksen kokonaisuuden yksilötasoisien suunnittelun kytkemiseen työelämään. Osan kohdalla esimerkiksi oppisopimuskoulutus voi toimia osallisuusjärjestelmänä tulevaisuuden yhteiskunnassa houkuttelemalla ammattikoulutukseen niitäkin, jotka muuten jäisivät työelämän ulkopuolelle.

Rajojen liudentuminen

Yhteiskunnan yksilöllistymis- ja eriytymiskehitys vaikeuttaa koulutusjärjestelmän ohjaamista työmarkkinoiden tarpeiden mukaan ja yksilöiden työmarkkinoille kiinnittymistä tiettyjen periaatteiden mukaan. Yksilöiden elämänsuunnan suunta kulkee yhä monimuotoisempia ja vaihtelevampia teitä.

Samalla koulutuksen tarjonnasta ollaan siirtymässä osaamisen ja pätevyyskysyntään. Oppiminen ja pätevyys eivät ratkea yksilöiden ja yhteisöjen elämässä yksin muodollisten koulutuspalvelujen tarjonnassa, vaan koulutus on kadottanut merkitystään oppimisen ainoana paikkana.⁸ Koulutus ja oppiminen sekoittuvat vapaa-aikaan, kulutukseen, itsensä kehittämiseen, aktiivisuuteen yms.

Kun koulutuksen tarjonnan palvelut laajenevat epäviralliseen ja ei-muodolliseen suuntaan, muodostaa tämä uudenlaisen haasteen niin koulutusjärjestelmälle, kouluille ja oppimisen institutionaaliselle järjestämiselle kuin työelämällekin. Koulutustarpeen eriytyminen merkitsee, että koulutusta suunniteltaessa tulee voida ottaa huomioon henkilön aiempi kokemus työelämässä, kun taas nuorten kohdalla on tärkeää ulottaa oppiminen myös koulun ulkopuolelle.⁹ Työelämän suunnasta katsottuna haasteeksi asettuu vanhempien työntekijöiden kokemusaikainen tunnistaminen ja tunnustaminen.

Osaamismarkkinat vastaan yksilönäkökulma

Merkittävän kysymyksen koulutuksen ja työmarkkinoiden suhteessa muodostaa niin se, miten tieteellisen tiedon kasvun tarjoamat mahdollisuudet voidaan hyödyntää, kuin myös se, miten yksilöihin, yrityksiin ja erilaisiin kollektiivisiin toimijoihin kerääntyvä tieto ja osaaminen saadaan eri toimijoiden käyttöön. Kysymys on entistä suuremmissa määrin siitä, miten eri kansakunnat menestyvät kilpailussa ja pystyvät ylläpitämään korkeaa taloudellista kasvua. Mitä voimakkaammin teollisuusmaat suuntautuvat tietointensiiviseen kasvuun, sitä enemmän laaja-alaisen oppimisen tärkeys kilpailukyvyille korostuu. Ongelma muodostuu myös siitä, peittyvätkö, ja missä määrin, arvo- ja humanisminäkökulmat talous- ja kilpailukykykeskustelun alle.¹⁰

Investoinnit osaamiseen eivät ole perusteltavissa ainoastaan työllisyyttä ja

talouden toimimista silmälläpitäen, eikä yksilöille voida asettaa läheskään kaikkia joustavuuden vaatimuksia. Miten turvata sekä yksilöille että yhteisöille resurssit ja mahdollisuudet joustamiseen ja sopeutumiseen niin, ettei liaksi rajoiteta toimijoiden liikkumavaraa ja itsenäistä päättämistä? Keskeistä tässä on elinikäisen ja elämänlaajuisen oppimisen mahdollistaminen ja entistä konkreettisempi toteutuminen. Suomalaisen yhteiskunnan menestymisen kannalta tulee ratkaistavaksi, miten elinikäinen oppiminen toteutetaan ihmisten voimavarojen jatkuvana kehittämisenä yksilön omilla ehdoilla ja vastuulla niukkojen koulutusresurssien olosuhteissa.

Kysymys vastakohtaisuuksista

Koulutuksen ja työelämän suhde ja kehittyminen voidaan ymmärtää myös joko paradoksien tai vastakohtaisuuksien avulla. Nykyinen muutos yhteiskunnassa ilmenee erilaisten vastakohtaisuuksien lisääntymisenä, mitä osa pitää jopa varminpana merkinä menillään olevasta kehityksestä.¹¹ Esimerkiksi tiedon ja osaamisen merkityksen kasvusta seuraa yritysten kilpailumahdollisuuksien eriytymistä ja työvoiman valikoitumista, jotka yhdessä johtavat yhä jyrkempään eroon voittajien ja häviäjien tai syrjäytyneiden kesken. Tietoyhteiskuntakehitys luo helposti kasvavaa eriarvoisuutta välttämättömydestään huolimatta. Sen tavoitteet ja seuraamukset ovat monilta osin ristiriitaisia.

Toinen vastakohtaisuus on osaamiskysymysten välttämättömyyden ja toteuttamisen vastuissa. Perustelut osaamisyhteiskunnalle nousevat yhteiskunnan muutoksesta ja taloudellisten toimintojen murroksesta. Keskeistä

Nykyään oppimista ei tapahdu vain koulutuksessa ja työelämässä vaan se sekoittuu myös vapaa-aikaan, kulutukseen, itsensä kehittämiseen jne.

osaamisyhteiskunnan toteutumisessa on kuitenkin yksilönäkökulma ja sen myötä kysymys siitä, millaiset mahdollisuudet kullakin on kartuttaa osaamis-pääomaansa.¹²

Kolmas vastakohtaisuus on uusintamahdollisuuksien ja -tarpeiden välillä. Aikaisemmin oli riittävää, että osaaminen siirtyi sukupolvelta toiselle. Yksilöltä ei ole edellytetty koulutusjärjestelmän eikä työmarkkinoiden näkökulmasta työuransa aikana kuin yhtä ammatillista pätevyyttä ja sen kehittämistä. Tänä päivänä tuotantotavat ja koulutuksen toimintaympäristö muuttuvat kuitenkin sukupolvia nopeammassa rytmisä. Ristiriita tuotantoelämän muutos-

nopeuden, koulutusjärjestelmien tarjoamien mahdollisuuksien ja yksilöiden oppimispotentialien välillä on ilmeinen. Tämän myötä myös EU on suunnannut lähtökohdian osaamisyhteiskunnan kysymyksiin. Euroopan komissio puhuu oppimisen sosiaalisen perustan luomisesta ja osaamisyhteiskunnasta, jossa oppimisen tavoitteet nousevat sekä työllistymisen edistämisestä että aktiivisen kansalaisuuden perustalta. Osaamisyhteiskuntadiskurssissa tavoitteiden ja toteuttamisen kuilu on kuitenkin ilmeinen.

Kuva: Mika Iivari/Lapin yliopisto

Asko Suikkanen ja Ritva Linnakangas ovat huolestuneita siitä, luoko tiedon ja osaamisen merkityksen kasvu kasvavaa eriarvoisuutta. Tuotantoelämän muutosnopeuden, koulutusjärjestelmien tarjoamien mahdollisuuksien ja yksilöiden oppimispotentialien välillä on ilmeinen ristiriita.

VIITTEET

¹ Artikkelin pohjautuu Työsuojelurahastolle tehtävään tutkimukseen.

² Ks. R. Linnakangas (toim.) (1999), Koulutus ja elämäntieteen tutkimus, Lapin yliopisto, Yhteiskuntatieteellisiä julkaisuja C 28; A. Suikkanen & R. Linnakangas & S. Martti & A. Karjalainen (2001), Siirtymien palkkatyö, Sitran Raportteja 16; A. Suikkanen & R. Linnakangas & S. Martti (2002), Työllisyyden muutos ja koulutuksen merkitys, Aikuiskasvatus 2 (22), 114–123.

³ Ks. esim. M-L. Parjanne (1997), Työmarkkinat murroksessa. Etlä Sarja B:135; R. Blom & H. Melin & P. Pyöriä (2001), Tietotyö ja työelämän muutos. Palkkatyön arki tietoyhteiskunnassa Helsinki: Gaudeamus; H. Sutela & J. Vänskä & V. Notkola (2001), Pätkätyöt Suomessa 1990-luvulla. Tilastokeskus, SVT

Työmarkkinat 2001: 1; P. Koistinen & W. Sengenberger (toim.) (2002), Labour Flexibility. A Factor of the Economic and Social Performance of Finland in the 1990s Tampere: Tampere University Press.

⁴ Ks. esim. A. Jauhiainen & R. Rinne & J. Tähtinen (2001), Koulutuspolitiikka Suomessa ja ylikansalliset mallit. Turku: Suomen Kasvatustieteellinen Seura; R. Raivola & K. Kekkonen & P. Tulkki & A. Lyytinen (2001), Producing Competences for Learning Economy, Sitra Reports 9.

⁵ P. Koistinen (1993), Yhteiskuntasopimus purkautuu. Miten käy palkkatyön yhteiskunnallisten ehtojen? Poliittika 4 (35), 255–267; U. Beck (1999), Työyhteiskunnan tuolle puolen Janus 3 (7), 257–266; G. Schmid (1998), Transitional Labour Market. A New European Employment Strategy, Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, Discussion Paper FS 1, 98–206.

⁶ P. Koistinen (1988), Paikalliset olosuhteet ja työmarkkinoiden rakenteistuminen, teoksessa H. Jouhki (toim), Työmarkkinat. Markkinoita ja sosiaalisia instituutioita, Jyväskylän yliopisto, Keski-Suomen taloudellinen tutkimuskeskus, Työelämän tutkimusyksikön julkaisu 96, 130–147.

⁷ J. Siltala (2000), Professori Juha Siltalan haastattelu TV-ohjelmassa Punainen lanka.

⁸ R. Rinne & E. Salmi (1998), Oppimisen uusi järjestys. Uhkien ja verkostojen maailma koulun ja elämänmittaisen opiskelun haasteena, Tampere: Vastapaino.

⁹ Vrt. R. Raivola (1996), Elinikäinen oppiminen, <http://www.freenet.hut.fi/eok/julkituotu/raivola.html>.

¹⁰ Vrt. H. Silvennoinen & P. Tulkki (1998), Elinikäisen oppimisen olennaisista etsimään, teoksessa H. Silvennoinen & P. Tulkki (toim.) (1998), Elinikäinen oppiminen, Tampere: Gaudeamus, 9–24.

¹¹ Esim. T. Hoikkala & J.P. Roos (2000), Onko 2000-luku elämänpolitiikan vuosituhat? Teoksessa T. Hoikkala & J.P. Roos (toim.) (2000), 2000-luvun elämä. Sosiologisia teorioita vuosituhannen vaihteesta, Helsinki: Gaudeamus, 9–31.

¹² Vrt. T. Heiskanen (1999), Oppimista työn arjessa. Näkökulmia oppimisyhteiskuntakeskusteluun, teoksessa P. Eriksson & M. Vehviläinen (toim.) (1999), Tietoyhteiskunta seisakkeella. Teknologia, strategiat ja paikalliset tulkinnat, Jyväskylä: SoPhi, 117–133.